

РОЗДІЛ I

ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 355.405.7 «1917»

О.Ю. Кирієнко
(м. Київ)

РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ЦЕНзуРА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ ЗА ЧАСІВ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ

У статті на основі широкого кола джерел з'ясовано специфіку організації та діяльності протягом лютого–жовтня 1917 р. органів військової цензури у фронтовій, прифронтовій зоні, українських губерніях тилу Південно-Західного фронту.

Ключові слова: військова цензура, перлюстрація, фронт, прифронтова зона, українські губернії.

В статье на основе разного рода источников определена специфика организации и деятельности на протяжении февраля–октября 1917 г. органов военной цензуры фронтовой и прифронтовой линии, а также в украинских губерниях тыла Юго-Западного фронта.

Ключевые слова: военная цензура, перлюстрация, фронт, прифронтовая зона, украинские губернии.

In the article on base of different sort of the sources specifics to organizations and activity organs of the military censorship during February–October 1917 have been determined. As a example was chosen military censorship on territory near to South-West front.

Key words: military censorship, secret opening of mail, front, front-line zone, Ukrainian departments.

В історії ще не було суспільства, держави без певного цензурного режиму. Цензура — необхідний інститут держави, який покликаний контролювати поширення інформації — найважливішого інструменту управління соціумом. Діапазон дозволеної до поширення та циркуляції у соціумі інформації залежить як від сутності самого політичного режиму, рівня демократичності влади, так і характеристики самої інформації. Існування державної, військової, комерційної таємниці вже є об'єктивною основою для цензури. Доки є держава, зацікавлена

у збереженні цих таємниць, тобто в обмеженні доступу широких кіл громадськості до певного типу даних, до тих пір у тому чи іншому вигляді буде існувати цензура.

Засоби масової комунікації, створені у XX ст. (особливо телебачення та Інтернет), дуже часто несуть шкідливу для суспільства інформацію, складають незадовільний інформаційний фон, згубно впливаючи на людську психіку і свідомість. У такій ситуації постає закономірне питання: чи потрібно захищати суспільство та окрему особистість від згубного інформаційного впливу? В який спосіб це робити?

Усі ці питання сьогодення можуть бути актуалізовані у дослідженнях історії діяльності цензурних органів у Росії за часів Тимчасового уряду. Цей період цікавий тим, що в умовах надзвичайно складного внутрішньополітичного та соціально-економічного становища країни, посилення революційної ситуації, антиурядової пропаганди, загальносуспільного невдоволення війною, уряд пішов на скасування загальної цензури, залишивши лише військову. Хоча скасування цензури не можна розглядати як одну із головних причин падіння Тимчасового уряду у жовтні 1917 р., ми схильні вважати, що цей крок був досить суперечливим і непослідовним.

Цензурною політикою Тимчасового уряду у радянський період займалися О. Бережної, М. Косий¹. На сучасному етапі дослідження це питання часткового висвітлене у публікаціях російських дослідників Г. Жиркова, Т. Горяєвої та українських — В. Бабюха, Т. Стоян та ін.².

Наукова новизна нашої статті полягає у спробі розглянути діяльність профільних органів протягом лютого–жовтня 1917 р. в українських губерніях, де паралельно відбувався процес національного державотворення, та з'ясувати правові, функціонально-організаційні засади військової цензури у цей період.

З початком Першої світової війни в Російській імперії було введено військову цензуру, яка регламентувалася «Тимчасовим положенням про військову цензуру від 20 липня 1914 р.». Відповідно до цього нормативно-правового акту остання встановлювалася у повному об'ємі або частково. Перший тип цензури запроваджувався лише на територіях, де безпосередньо проходили воєнні дії або оголошувався воєнний стан. Норми «військової цензури у повному об'ємі» передбачали, що штаб головнокомандуючого арміями найближчого фронту має забезпечити: 1) попереднє цензурування друкованих творів, естампів малюнків, фотографічних знімків, текстів публічних виступів та лекцій; 2) перлюстрацію внутрішньої та міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції. На решті території Російської імперії діяла часткова військова цензура, яка передбачала перлюстрацію тільки міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції, і лише в окремих випадках — внутрішньої. Ці функції здійснювали Головна військово-цензурна комісія при Генеральному штабі та аналогічні комісії при штабах військових округів. Мережа військово-цензурних органів складалася з фронтових, прифронтових та тилкових органів і охоплювала всі великі населені пункти та основні місця дислокації армійських частин, транспортні та телеграфно-телефонні вузли. Стабільна й ефективна військово-цензурна діяльність забезпе-

чувалася поєднанням принципів централізації та делегування частини управлінсько-організаційних, координаційно-спрямовуючих, нормотворчих функцій відповідним підрозділам при штабах військових округів³.

Для практичної діяльності військових цензорів, а також редакторів і видавців, було розроблено «Перелік відомостей та зображувальної інформації стосовно зовнішньої безпеки Росії та її воєнно-морської оборони, забороненої до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що проголошуються публічно» (набув чинності 26 липня 1914 р.). Умовно інформацію, контрольовану його статтями, можна поділити на такі категорії: щодо військ, шляхів сполучення, засобів зв'язку, грошових асигнувань на військові потреби, загального перебігу подій на фронтах. Через рік було видано нову редакцію цього документу, де більш точно було сформульовано категорії таємної інформації щодо армії та військових подій, додано статті про неприпустимість оприлюднення у пресі відомостей про катастрофи, епідемії та про будь-які інші зміни звичної ситуації у губерніях та повітах, де оголошено воєнний стан⁴.

Разом із новоствореними органами продовжували працювати інституції загальної (або цивільної) цензури, що здійснювали контроль за змістом друкованих видань і у разі виявлення порушень законодавства, подавали до судових органів клопотання про накладення відповідних покарань (так звана «каральна цензура»). Координацію їхньої діяльності, як і протягом другої половини XIX ст., забезпечувало Головне управління у справах друку (ГУД) Міністерства внутрішніх справ⁵.

Лютнева революція у Росії, падіння самодержавства та встановлення влади Тимчасового уряду обумовили зміни нормативно-правової бази військової цензури. Новий орган центральної влади мав розпочати курс демократизації суспільно-політичного життя і тим самим задовольнити очікування народних мас. 14 березня 1917 р. постановою Тимчасового уряду була відмінена цензура внутрішньої кореспонденції між арміями одного фронту. Відповідно до цієї ж урядової постанови, військові цензори, переглядаючи кореспонденцію, віднині мали стежити тільки за тим аби у листах не повідомлялася інформація військового характеру. У решті випадків (невдоволення війною, критика командування, харчового забезпечення, революційні заклики) військові цензори не мали права конфісковувати лист або маркувати окремі його частини⁶.

Про квапливість та необдуманість такого рішення засвідчує постанова Тимчасового уряду від 25 березня 1917 р., за якою військово-цензурним органам наказувалося конфісковувати листи, що містять заклики до арештів та побиття офіцерів, до дезертирства, призначення виборних начальників тощо⁷.

Поряд із незначними, так би мовити косметичними, змінами у військово-цензурному законодавстві, Тимчасовий уряд приступив до реформування загальної цензури в Росії. 9 березня 1917 р. уряд Керенського ліквідував основний центр царської цензури — Головне управління у справах друку, — та запровадив посаду комісара у справах друку. 10 березня 1917 р. відбулася урядова нарада щодо подальшого правового впорядкування книговидавництва та діяльності

періодичної преси, в якій брали участь також журналісти та видавці. На нараді було підтримано рішення про ліквідацію ГУД та погоджено зберегти тимчасову військову цензуру⁸.

20 березня 1917 р. вийшли роз'яснення Тимчасового уряду для цензорів, видавців, редакцій газет, де зазначалося, що військова цензура як і раніше діє на основі «Тимчасового положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р.», однак деякі положення статей «Переліку відомостей та зображувальної інформації стосовно зовнішньої безпеки Росії та її воєнно-морської оборони забороненої до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що проголошуються публічно» зазнають змін. Зокрема статті 17 та 18 («ст. 17 О Высочайших смотрах и объездах войск...», «ст. 18 О Высочайших приказах в той их части, которые касаются целых частей и учреждений, узаконенных в п. 1») були відмінені, стаття 27 була скорочена і починалася з фрази «об эпидемиях» (ст. 27 до редакції «О приостановке работ на казенных и частных предприятиях, о всякого рода нарушениях обычного течения жизни в местностях, объявленных на положении чрезвычайной охраны или на военном положении, о железнодорожных, пароходных и других катастрофах, а равно об эпидемиях на театре военных действий, о взрывах и пожарах в частях и учреждениях, узаконенных в п. 1» (До таких установ належали всі частини сухопутної армії і морського флоту, установи військового і морського міністерств))⁹.

Продовжуючи свій курс на лібералізацію суспільно-політичного життя, Тимчасовий уряд 27 квітня 1917 р. видав три постанови: «Про пресу», «Про органи у справах друку», «Про нагляд за публічними видовищами». Згідно із цими постановами цензура в Росії скасовувалась, ліквідовувалася система відповідних органів, замість них було утворено нові державні установи (Книжкову палату, Бюро для складення огляду преси), покликані реєструвати нові періодичні видання, друкарні, слідкувати за надходженням щойно видрукованої продукції до бібліотек та інших наукових, освітніх установ, здійснювати моніторинг друкованої продукції, яка видавалася в країні або надходила з-за кордону¹⁰.

16 травня 1917 р. у «Вестнике Временного Правительства» було оприлюднено дайджест, згаданих вище постанов, який звучав так: «Печать и торговля произведениями печати свободны. Применительно к ним административных взысканий не допускается¹¹».

Отже, загальна цензура була скасована в Росії у травні 1917 р., проте у країні, яка ще перебувала у стані війни, залишалися чинними норми військової. Однак у нових політичних умовах її правова база потребувала значних змін і доповнень.

26 червня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв постанову «Про спеціальну військову цензуру преси», якою відмінялася чинність 1–7, 13–30, 48–53, 57, 59, 60 статей «Тимчасового положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р.». Статті 1–7, що містилися у главі I «Загальні положення» визначали завдання військової цензури, принцип її поділ на військову цензуру у повному об'ємі та часткову військову цензури, окреслювали об'єкти їхнього уваги і розгляду¹².

Статті 13–30 (глава II «Про організацію органів військової цензури на території, які не входять до театру військових дій», глава III «Про обов'язки органів військової цензури») регламентували всі організаційні аспекти, визначали функціональні обов'язки органів військової цензури, що не входили до театру військових дій та здійснювали часткову військову цензуру¹³. Статті 48–53, 57, 59, 60 (глава VI «Про військову цензуру поштових відправлень та телеграм») описували процедуру перлюстрації приватної поштово-телеграфної кореспонденції¹⁴. У пояснювальній записці до нового нормативно-правового акту зазначалося: «В изменение и дополнение утвержденного 20 Июля 1914 года Временного Положения о военной цензуре (Собр. узак., ст. 2057), установитъ на время настоящей войны до ратификации мирного договора прилагаемые при сем Временные Правила о специальной военной цензуре печати¹⁵». Ці «Правила...» склалися з п'яти глав і містили 25 статей. У ст. 1 (глава I «Загальні положення») зазначалося, що військова цензура є надзвичайним заходом, що має на меті не допускати в умовах воєнного часу поширення у друкованих органах інформації, що може зашкодити військовим інтересам Росії.

За «Тимчасовими правилами ...», на відміну від «Тимчасового положення про військову цензуру 1914 р.» основним предметом уваги військової цензури було тільки друковане слово, що свідчить про припинення тотальної перлюстрації поштово-телеграфної кореспонденції на території тилу. Водночас у нормативно-правовому акті зазначалося, що повноваження органів військової цензури у роботі з друкованими виданнями на територіях, пов'язаних з театром військових дій або оголошених на воєнному стані, і на далі регламентуються нормами «Тимчасового положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р.»¹⁶.

Отже, у результаті проведеного Тимчасовим урядом реформування головним завданням військової цензури на території тилу був попередній розгляд текстів друкованих видань.

Для визначення категорій недопустимої до опублікування інформації було складено «Перелік відомостей, що підлягають попередньому розгляду органами військової цензури». Цей документ ішов як додаток до «Тимчасових правил про спеціальну військову цензуру друку» і практично повністю повторював «Переліки ...» царських часів. Різниця полягала лише у вилученні пунктів, що стосувались відвідування військ особами імператорської родини, розпоряджень імператора по військовим справам, та ст. 30, зміст якої втратив свою актуальність («ст. 30 О предполагаемых постановлениях и мероприятиях по Совету Министров, как связанных с чрезвычайными расходами на потребности военного времени, так равно вызываемых военными обстоятельствами»).

Статтями 20–21 глави IV «Про військову цензуру друкованих творів» визначалися категорії видань, котрі мали подаватися на попередній військово-цензурний розгляд, і які від нього звільнялися. Так, військово-цензурному розгляду не підлягали видання органів законодавчої і виконавчої влади; вже дозволені військовою цензурою статті та повідомлення запозичені з інших видань.

Решта ж друкованої продукції та фотографічних знімків, які містили інформацію військового характеру, для поширення обов'язково мали отримати дозвіл відповідних органів.

Відповідно нового нормативно-правового документу без змін залишилася структура військово-цензурних органів: 1) Головна Військово-цензурна комісія при Головному управлінні Генерального штабу; 2) Військово-цензурні комісії при штабах військових округів; 3) старші військові цензори; 4) військові цензори (ст. 7–8).

Порушення та недотримання норм «Тимчасових правил про спеціальну військову цензуру» каралося у судовому порядку, що визначалось статтею 1012/4 «Уложення про покарання кримінальні та виправні», до якої постановою Тимчасового уряду «Про спеціальну військову цензуру преси» від 26 червня 1917 р. було внесено зміни і доповнення. Так, за опублікування інформації військового характеру без відповідного дозволу на відповідального редактора накладався штраф від 300 до 1000 рублів¹⁷.

Розглянувши зміни військово-цензурного законодавства здійснені Тимчасовим урядом, ми можемо констатувати, що за часів царизму норми часткової військової цензури не передбачали попередній розгляд матеріалів періодичних і неперіодичних видань, а у відповідності з «Тимчасовими правилами про спеціальну військову цензуру друку» по всій території країни запроваджувалася попередня цензура публікацій, що містять інформацію військового характеру.

Зміна політичного режиму наклала свій відбиток і на принципи кадрової комплектації військово-цензурних органів. Якщо протягом липня 1914 р. — лютого 1917 р. штат формувався з військових офіцерів, представників жандармського та цензурного відомств, чиновників вищих рангів, освітян, то у лютому–жовтні 1917 р. виникли серйозні кадрові проблеми. Насамперед це пов'язано з розгортанням діяльності у діючій армії солдатських комітетів, які виникли після набуття чинності славнозвісного «Наказу № 1» Петроградської ради. Згідно останнього, військові чини повинні були підпорядковуватись радам солдатських депутатів і своїм комітетам¹⁸. 1 червня 1917 р. усім місцевим військово-цензурним органам була розіслана урядова телеграма, у якій зазначалось, що у відповідності до розпорядження військового міністра представники від солдатських комітетів відтепер мають право контролювати діяльність військових цензорів. Згідно розробленої у військовому міністерстві процедури, з місцевих військово-цензурних установ, де кількість військових цензорів більше ніж десять осіб, слід було створити цензурний комітет з одного постійного цензора і двох представників від солдатських комітетів; в установах, де працює менша кількість військових цензорів, — для контролю їхньої діяльності призначалася одна особа від солдатських комітетів. В урядовій телеграмі також наголошувалось, що особам, уведеним до складу військово-цензурних органів, слід допомагати із освоєнням ними нормативної бази. При виникненні будь-яких питань у зв'язку із запровадженням контролю за роботою військових цензорів представниками військових комітетів слід звертатись до вищих органів військової цензури¹⁹.

Окрім цього, новими нормами військової цензури, представникам солдатських комітетів дозволено було користуватися телефонним зв'язком, займатись без попереднього військово-цензурного розгляду активною видавничою діяльністю²⁰.

Про кадрові зміни, які виникли за цих обставин яскраво можуть ілюструвати спогади історика Дмитра Дорошенка, який довгий час за призначенням Тимчасового уряду працював крайовим комісаром Галичини і Буковина. Він неодноразово наголошував на свавіллі та безчинстві солдатських комітетів, на совісті яких були не тільки грабунки в армії та серед цивільного населення, а і тяжкі злочини як-то гвалтування, терор проти місцевого населення тощо²¹.

Зміна законодавчої бази та принципів кадрової комплектації здебільшого негативно вплинули на ефективність повсякденної роботи військово-цензурних органів. Протягом березня–серпня 1917 р. завданням військово-цензурних органів у прифронтовій зоні (до неї входив Обласний комісаріат Галичини та Буковини) став моніторинг настроїв солдат діючої армії²². Лейтмотивом усіх цензорських звітів по перлюстрованій приватній кореспонденції у цей період були тези: «армия желает мира», «настроение неблагонадежное», «общее падение дисциплины не подчинение начальству», серед солдат поширюються гасла «Да здравствует Ленин!», «Долой Временное правительство!»²³.

З квітня 1917 р. у цензорських звітах з'являються нові рубрики: «Отношение армии к внутренним делам», «Толки об измене», «Понятие свободы», «О переворотах» (ця рубрика стосувалась насамперед українізації армії), «Мнения о Ленине»²⁴.

З червня 1917 р. робота органів військової цензури Обласного комісаріату Галичини і Буковини ускладнювалась фінансовими проблемами: не виділялись кошти на утримання військово-цензурних пунктів, на канцелярські потреби, затримувалася виплата заробітної плати²⁵.

1 жовтня 1917 р. Головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту видав розпорядження щодо розформування окупаційних органів Обласного комісаріату Галичини і Буковини²⁶. Після відступу російської армії під контролем комісарів відомства Д. Дорошенка залишилися тільки Скалатський, Збаразький і Бродський повіти, які, згідно з рішенням Тимчасового уряду, були приєднані до Волинського губернського комісаріату²⁷.

Упроваджені Тимчасовим урядом реформи військово-цензурного законодавства вплинули на механізми функціонування вищих та місцевих органів військової цензури як на фронті, так і тулі фронту. Так протягом березня–квітня 1917 р. робота військово-цензурних органів Одеського військового округу (ОдВО) була майже повністю дезорганізована. Скасування Тимчасовим урядом заборони на листування єврейською мовою, впровадженої ще за царського режиму на початку 1916 р., перетворилося для військово-цензурних органів ОдВО на серйозну проблему. Для військово-цензурної перевірки кореспонденції написаної єврейською мовою необхідно було терміново розширювати штат військових цензорів і перекладачів з єврейської²⁸.

Розбалансованою також стала взаємодія між поштово-телеграфними конторами та військово-цензурними пунктами. Про таку ситуацію свідчить рапорт військового цензора-координатора по Одеській губернії Поповського до начальника Одеського поштово-телеграфного округу (квітень 1917 р.) у якому зазначалося: «Цензурный просмотр внутренних частных писем и писем из армии в армию ныне отменен. Между тем, таких писем оказывается очень много в числе корреспонденции передаваемой из почтовой конторы во вверенный мне военно-цензурный пункт. Означенные письма возвращаются на почту, но бывают случаи, что таковыя опять и даже по несколько раз присылаются в военно-цензурный пункт²⁹».

Як свідчать архівні матеріали, взагалі протягом березня–квітня 1917 р. до Військово-цензурної комісії ОдВО було дуже багато звернень від місцевих військово-цензурних органів з проханнями роз'яснити нові норми військово-цензурного законодавства та механізми їх практичного впровадження. Лише наприкінці травня 1917 р. військово-цензурні органи налагодили більш-менш стабільну діяльність, яка згідно оновленого військово-цензурного законодавства зосереджувалася на недопущенні передачі приватною кореспонденцією таємної інформації військового характеру, сприянні органам контррозвідки у виявленні та спостереженні за ворожими агентами, складанні на основі перлюстрованих листів меморандумів про настрої солдат діючої армії та мирних жителів³⁰.

За нових політичних умов та відміни Тимчасовим урядом загальної цензури, попередня військова стала неефективною. Вона не могла зупинити могутній потік антиурядової і революційної інформації, що обрушився на армію.

Остаточо хрест на роботі військово-цензурних інституцій було поставлено після Жовтневого перевороту. Вже через пару днів більшовики оголосили про скасування будь-яких обмежень у листуванні, пресі та книговиданні. Однак доки інформація про ці події дійшла на фронт, млява робота по перлюстрації приватної кореспонденції проходила до початку листопада 1917 р.³¹ Невдовзі більшовики запровадять свою військову цензуру, принципи організації і діяльності якої були запозичені із царських часів, але того вже були зовсім інші історичні обставини й нова епоха.

Таким чином, у добу Тимчасового уряду військова цензура здійснювалась на театрі військових дій на основі зміненої редакції «Тимчасового положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р.», а на решті території Росії — на основі «Тимчасових правил про спеціальну військову цензуру». Додатком для обох нормативно-правових актів у цей період слугував «Перелік відомостей, що підлягають попередньому розгляду органами військової цензури». Згідно норм законодавства військова цензура щодо преси ставала більш жорстокою, але механізми її реалізації ставали недосконалими. Введення контролю за діяльністю військових цензорів представниками солдатських комітетів, які мало розумілися на такій професійній справі, та делегування їм керуючих повноважень, призвело до розладу та анархії. Протягом червня–листопада 1917 р. військово-цензурна діяльність взагалі була дезорганізована і малоефективна. Єдиним більш менш дієздатним напрямком її роботи залишився моніторинг настроїв солдат діючої

армії, але по великому рахунку у політичному і соціальному хаосі літа–осені 1917 р. це вже не мало жодного значення.

---

¹ *Бережной А.Ф.* Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати (1895–1914). — Ленинград, 1967. — 288 с.; <http://www.opentextmn.ru>.

² *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX–XX вв.: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. — Москва, 2001. — 368 с.; История советской политической цензуры: Документы и материалы / Т.М. Горяева (сост.). — Москва, 1997. — 672 с.; *Бабюх В.А.* Еволюція поглядів В. Леніна та А. Луначарського щодо функціонування політичної цензури // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — К., 2008. — № 35. — С. 9–22.

³ Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі — ЦДІАК). — Ф. 442. — Оп. 864. — Спр. 296. — Арк. 166–174.

⁴ Там само. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 486. — 18 арк.

⁵ *Щербак Н.М.* Цензурні установи в Україні на початку XX ст. // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. — Одеса, 2007. — Вип. 30. — С. 555–560.

⁶ ЦДІАК. — Ф. 363. — Оп. 1. — Спр. 181. — Арк. 140.

⁷ Там само. — Арк. 169.

⁸ Сборник указов и постановлений Временного правительства. — Петроград, 1917. — Вып. 1, № 93. — 128 с.

⁹ Там же. — № 94. — 153 с.

¹⁰ Там же. — № 95. — 132 с.

¹¹ *Жирков Г.В.* Указ. соч. — С. 223.

¹² ЦДІАК. — Ф. 442. — Оп. 864. — Спр. 296. — Арк. 167.

¹³ Там само. — Арк. 167–168 зв.

¹⁴ Там само. — Арк. 170–170 зв.

¹⁵ Сборник указов и постановлений Временного правительства. — № 95.

¹⁶ Там же. — С. 87–88.

¹⁷ <http://www.flip.ru>.

¹⁸ *Литвин В.М.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920). — К., 2003. — С. 156.

¹⁹ ЦДІАК. — Ф. 363. — Оп. 1. — Спр. 192. — Арк. 154.

²⁰ Там само. — Спр. 209. — Арк. 21.

²¹ *Дорошенко Д.І.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920): Науково-популярне видання [ред. Артем Троскот]. — К., 2007. — С. 116–117.

²² ЦДІАК. — Ф. 363. — Оп. 1. — Спр. 214. — Арк. 26, 29, 65.

²³ Там само. — Арк. 26, 29, 65.

²⁴ Там само. — Арк. 78–90.

²⁵ Там само. — Спр. 209. — Арк. 7.

²⁶ Там само. — Спр. 191. — Арк. 58.

²⁷ Там само. — Арк. 60, 69.

²⁸ Там само. — Ф. 332. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 18.

²⁹ Там само. — Арк. 87.

³⁰ Державний архів Одеської області. — Ф. 308. — Оп. 6. — Спр. 77.

³¹ Там само. — Спр. 62. — Арк. 2154.